

Олексій КОНОНЕНКО

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ СИМВОЛІКА

Харків
«ФОЛІО»
2020

Первісна людина жила часто по лісах, і постійно мала тісну стичність зо звіриною. Власне довкільна звірина найбільше не давала людині спокою, і змушувала її думати про себе. Шанування звірів, особливо великих і сильних, розпочалося з глибокої давнини. Деякі звірі ставали вірними покровителями людини, коли з ними єміло складувано умову чи дружбу. Такі звірі, як захисники певного роду чи племени, звалися тотемами.

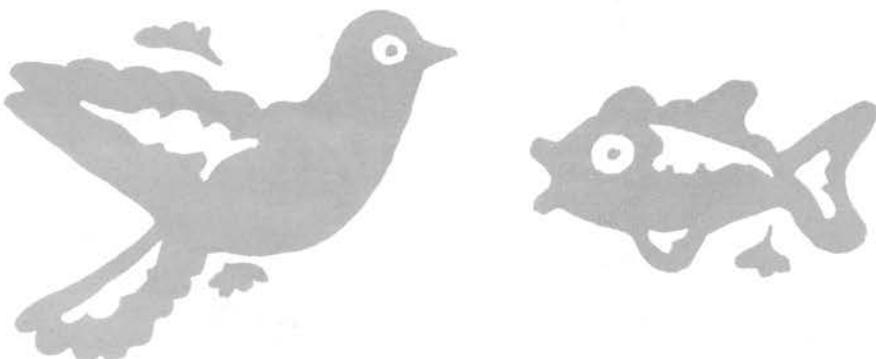
Іван Огієнко

ТВАРИННА СИМВОЛІКА

У різних міфологічних традиціях тварини, птахи, риби, комахи, як реальні, так і фантастичні, у тому числі зооантропоморфні, виступають як божества, тотемні предки, культурні герої, духи-покровителі, помічники міфічних персон, уособлення природних стихій, символи або іпостасі персонажів, об'єкти ритуалу жертвоприношень, трікстери (демонічно-комічні дублери культурного героя, наділені рисами шахрая, хитруна, крутія, пустуна, бешкетника). Відносно Світового дерева тварини розташовані по вертикалі. З вершиною співвідносяться птахи, які є символом вищого небесного божества (орел – Перун, голуби – Лад); з серединою – копитні тварини, інколи комахи (бджоли); з коренями (низом) співвідносяться жаби, миши, риби, бобри, видри, ведмеді, змії та інші хтонічні тварини, комахи. Розповсюджені у міфологіях міф про сутичку вищого небесного бога, чий символ птах – орел чи сокіл, з нижчим земним супротивником, який перебирає іпостась змія або якогось фантастичного чудовиська (протистояння Перуна і Волоса у слов'ян). Розповсюджене уявлення про те, що душа людини може літати у вигляді птаха чи комахи.

Людська уява за довгий час існування людства породила досить багато фантастичних, неймовірних істот – драконів, зміїв, велетенських птахів, плазунів, напівтварин-напівлюдей тощо. Це відбувалося, коли людина не могла пояснити деякі спостереження природи або коли оповідки мандрівників перекручували, хоч фантазували й самі мандрівники, які поверталися з далеких країв. За часів писемності такі фантазії фіксувалися на папері і дійшли до наших днів у збірниках, словниках, азбуковниках, бесідаріях, фізіологах тощо. Наприклад, рукописний слов'янський збірник XVII ст. “Лусідаріус, тобто Золотий

Тваринна символіка

бісер" подає окрему розповідь про "диких людей", де є таке повідомлення: "Люди-поподесси живуть біля моря-океану, голови у них людські, а руки й ноги як кінські ноги, а ходять на усіх ногах". Або: "Про потоміїв. Люди, які називаються потоміями, ходять на руках і на ногах, бороди у них довгі, а самі вони половина – людина, друга половина – кінь. Багато й інших усіляких дивних людей як в Індійській, так і в Сирійській стороні: у деяких собачі голови, інші без голів, а на грудях зуби, а на ліктях очі, а інші з двома обличчями..." Тут і кентаври, і песиголовці...

Пошанування тварин йде з глибокої давнини. Слов'яни, які жили в лісах і степах часто стикалися з представниками тваринного світу. Деякі звірі ставали дуже потрібними в житті, за умов, коли з ними вміло налагоджувати стосунки; інші ж поважалися за силу – давні люди вважали тих тварин захисниками, оберегами роду чи племені, такі тварини звалися тотемами.

Тотемного звіра заборонялося вбивати, йому треба було годити, щоб він допоміг, а не нашкодив. Було й навпаки: щоб стати поважним чоловіком, воїном, мужем, треба було виконати ритуал – вбити тотемного звіра і взяти від нього шкуру чи зуб, або з'сти печінку чи серце.

Тотемізм спричинив те, що назви звірів мужі та воїни брали собі за імена. Це збереглося до сьогодні в прізвищах: Ведмідь, Лисиця, Вовк, Тур, Орел тощо. Тварини персоніфікувалися і це також дійшло до нинішніх часів у народних казках: лисичка-сестричка, вовчик-брратик, дядько-ведмідь.

Персоніфікацію тварин пристосувала навіть християнська релігія: те, що худоба в різдвяну ніч розмовляє людською мовою.

Тотемість, співвіднесення тварин з божествами, природними стихіями, перевтілення людини в тварину дійшло до наших часів у казках та легендах.

/ МІФІЧНІ ТВАРИНИ І ПТАХИ

Алконост. Аспид. Білий кінь. Василіск. Веретениця. Виз. Гамаюн. Гідра. Горгонія. Грифон. Грумантський пес. Дракон. Єндроп. Зінське щеня. Змій. Індрик-звір. Каган. Китоврас. Кит-риба. Крак. Ламя. Мелюзина. Мраволев. Нагай. Неясит. Онокротал. Песиголовці. Полкан. Полоз. Саламандра. Самоглот. Сарана. Сирени. Сірин. Скилла. Стерляжий цар. Стратім. Сфінкс. Таранд. Фараонки. Фенікс. Хала. Химера. Ярчук. Ящір.

АЛКОНОСТ

У руських та візантійських апокрифах, легендах, переказах фантастичний райський птах журби і печалі; частий персонаж руських духовних віршів, де згадується разом з птахом Сірином. На лубках Алконост зображувався з крилами і руками, з лицем жінки, з короною на голові.

Образ взятий від грецьких міфів про **Алкіону**, доньку Еола, яка з горя кинулася в море, але боги обернули її птахом **зимородком** ("алкіоном"). Легенда ця, як і інші давньогрецькі перекази стала широко відома в різних краях, дійшла до Русі. У вислові: "Алкіон є птах" з часом "Алкіон" перетворилося у гарне і загадкове "Алконост".

Алконост висиджує яйця на березі моря сім днів, і ще тиждень годує пташенят – на цей час море спокійне; за іншою версією, під час штурму птах опускає яйца у безодню і тим заспокоює море. Хто почне спів цього казкового птаха – забуває про все на світі.

"Алконост поблизу раю перебуває, інколи і на Євфраті-ріці буває. Коли у співі глас випускає, тоді і сам себе не відчуває. А хто поблизу тоді буде, той все на світі забуде: тоді розум від нього відходить і душа з тіла виходить. Ці пісні святих утішають і майбутню їм радість віщують" (Підпис під руською луб'яною картинкою, XVIII ст.).

АСПИД

За повір'ями давніх слов'ян, це крилата змія, яка має два хоботи і пташиний ніс. У які краї вона повадиться літати, ті місця спустошує. "...змій крилатий, ніс має пташиний і два хоботи, а в якій землі вчиниться, тій землі пустош учinitъ" ("Азбуковник", XVII ст.).

Живе аспид (**гаспид**) у суверих північних горах і на землю ніколи не сідає, тільки на камінь. Аспида неможливо вбити, можна тільки спалити. "Заговорити і звести зі світу змія-руйнівника можна лише " трубним гласом", від якого гори

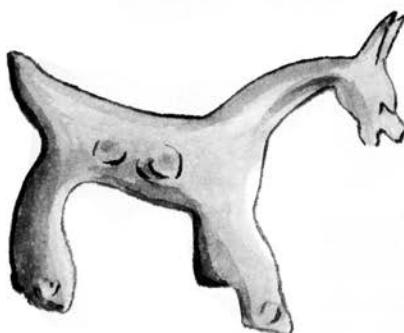
Тваринна символіка

здригаються. Тоді приголомшеного аспида чаклун чи захар хапав розпеченими кліщами і утримуєвав, поки змій не гинув” (М. Забілін).

Ця істота нагадує Змія Горинича руських казок, а також василіска – чудиство у вигляді змія, що вбиває своїм поглядом, і єхидну – діву змієголову, яка, за давніми переказами, народила від Геракла родона-чальників скіфських племен – Артоксая, Ліпоксая і Колаксая.

БІЛИЙ КІНЬ

У деяких місцевостях, на старовинних кладовищах, що знаходяться біля боліт, пізно увечері можна почути дивний спів та свист. З самої трясовини вибігає на могили невеличкий білий кінь, оббігає кладовище і, неначе щось шукаючи, починає рити землю копитом. Чому ця дивна істота з'являється на кладовищі, що вона там шукає – не знає ніхто, але існує досить цікава легенда щодо цього явища. Розповідають, що на цьому місці колись була жорстока січа. На смерть билися князі слов'янські з лихим ворогом та почали духом і тілом занепадати. Ось один поліг, другий... Але зненацька на допомогу слов'янам прийшли якісь дивні воїни на білих конях, почали бити бусурманів і таки всіх винищили. Загинув один з воїнів і поховали його разом із слов'янськими князями, які загинули у битві, поруч вірного коня поклали.

З тих пір білий кінь із своїм невидимим вершинком шукає свій загін та все знайти не може. Князі ж за своєю звичкою гуляють та пісень співають, лякаючи люд хрещений.

ВАСИЛІСК

Василіск (грецьке “базилевс” – “цар”) – символічне фантастичне змієподібне створіння, яке нібито є царем усіх гадин.

За описом римського автора I ст. Плінія Старшого, це чудовисько могло убивати не тільки отрутою, але й поглядом, а ще смердючим диханням, від якого всихала трава і розколювалися скелі.

У середньовічних книгах про тварин василіск постає як увінчана короною гадина, яку шанують підлеглі їй гадюки. Пізніше ця фантастична тварина зображується з хвостом дракона, лебединими крилами, півнячою головою з гребенем, півнячими лапами. Народиться середньовічний василіск міг тільки з яйця, знесеного семирічним півнем і висидженого жабою. Видивитися таке яйце не важко, воно абсолютно кругле і покрите жорсткою шкірою. Василіск символізував смертні гріхи, перелюб і похіть. Перемогти цю гадину можна лише за допомогою дзеркала, коли “отруйний погляд” василіска направляється на нього самого. Христос разом з левом і драконом перемагає його.

Оповідки про василісків передались до слов'ян з апокрифічних візантійських книг. Ті оповідки були “опрацьовані” в народі.

Так, з'явилось повір'я, що півні один раз на сто років нібито несуть яйце, яке називається **споришок**. Якщо дівчина виносить його шість тижнів під пахвою, то з нього вилупиться василіск.

Василіск стає перевертнем або з'єднується із злим чоловіком, з чаклуном. Деякі василіски мають тіло драконове і півнячу голову; від їхнього погляду люди вмирають на місці.

Якщо василіск з'єднається з людиною, то живе в людині незримо, але виконує всі накази дівчини, яка його виносила: приносить їй золото, припаси всілякі, може навіть відомстити за неї тим, хто її образив.

Є реальна істота василіск – один із видів ящірки ігуани, про який згадують зоологічні довідники.

ВЕРЕТЕНИЦЯ

Міфічна гадюка, яка нагадує веретено, поєднання змії з веретеном. Згадувана в замовляннях, як царіця змій. Ніби ця міфічна гадюка може плести нитку людського життя.

Назва веретениця (**веретейка**) можливо від того, що змія в'ється та "вертиться", заповзаючи в землю, чи виповзаючи із землі – нагадує таким чином веретено.

Ще називали міфічну гадюку – **медянка** – сама ніби блищить як срібна, а голова золота (мідного кольору).

Веретениця ніби сліпа, що рятує людей від її люті. Лиш на Купала вона зряча, тоді кожного, хто захоче зірвати квітку папороті, або відшукати скарб, пробиває наскрізь, як стріла – ця змія охороняє скарби.

Вважали, що веретеницю можна вбити осиковою палицею, але ніби вона ще й мертвa перекручуватиметься до заходу сонця.

ВІЗ

Згадується в колядках як велике божество, світотворна риба. За народними уявленнями, риба Віз була однією з дванадцяти Різдвяних страв і без неї не можна було розпочинати вечір на Різдво світу. Риба Віз була оберегом традицій предків.

Малі свідчення про рибу Віз не дають можливості точно визначити її функції і значення.

ГАМАЮН

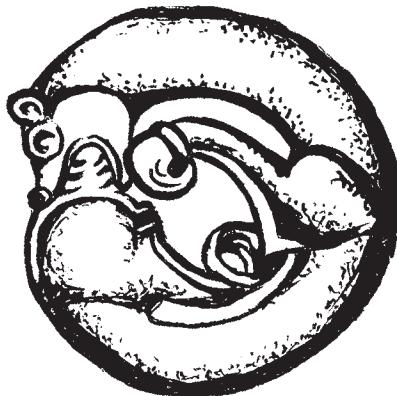
Фантастичний райський птах, який є персоною апокрифів та духовних віршів. Виступає "віщим птахом". Живе в морських просторах, літає в піднебесі. Уявляли його з жіночим лицем та станом до пояса,

зображену вилітаючим з морської хвилі. Вважали, що своїм криком птах гамаюн віщує щастя.

ГІДРА

У давніх українців гідра – водяна змія з сіомома головами. Трактувалася гідра як втілення злого начала, страшного гріха. Перебраний цей образ з легенди про героя Геракла. Геракл бився з Лернейською гідрою, у якої було вісім смертних голів і одна бессмертна відтинав її голови, але на місці кожної відтяткої виростало дві нових. Лиш коли племінник Геракла Іолай почав вогнем припікати кожен зріз, гідра сконала.

"Фізіолог" подає легенду про вічну ворожнечу гідри і крокодила, яка потрапила майже у всі європейські бестіарії XII–XIII століття. Гідра в цій легенді – втілення праведного життя, праведника, який показує дорогу до світла; крокодил – символ смерті і пекла. Коли крокодил спить на березі з відкритою пащкою, гідра миттєво проникає в неї, розриває нутрощі крокодила і виходить неушкодженою назовні. Збереглося досить багато зображень цих істот середньовічними художниками.

ГОРГОНІЯ

Горгонія, **дівиця Горгонія** – у слов'янських книжних легендах дівиця, у якої замість волосся на голові кубло гадюк. Походить від античної Медузи-горгони.

Згадується Горгонія в "Александриаді" – давньоруській повісті про індійський похід Олександра Македонського: "...в Індії живе "дівиця Горгонія": має обличчя, і перси, і руки людські, а ноги і хвіст має як у коня; на голові ж замість волосся гадюк має". Слов'янські легенди подають Горгонію такою, що вона знає мову усіх живих істот. Погляд її несе смерть. Хто оволодіє головою Горгоні, той стане непереможним. За легендами, ця голова дісталася Олександру Македонському від волхва, який хитріс-

тю обезголовив Горгонію – тому-то Македонський і зумів підкорити всі народи.

Про античних горгон, яких було три сестри – Стено, Евріала і Медуза – пише (блізько 700 року до н. е.) давньогрецький поет Гесіод у поемі “Теогонія” (“Походження богів”): “Замість волосся у горгон – ворушаться гадини, усе тіло покрите блискучою лускою. У горгон мідні руки с гострими сталевими кігтями, крила з блискучим золотим оперенням. Від погляду горгон все живе перетворюється в камінь”.

За давньогрецьким міфом, у незапам'ятні часи жили три прекрасні морські діви, сестри Стено, Евріала і Медуза. У Медузу закохався морський володар Посейдон. Розгнівалася на те богиня Афіна і жорстоко покарала сестер, перетворила їх на крилаті чудовиська. Жорстокі кровожерні чудовиська поселилися на віддаленому острові і знищували всякого, хто до них наблизався. Переміг Медузу-горгону син Зевса **Персей**, який за допомогою крилатих сандалій досяг острова, відрубав голову горгоні, дивлячись у дзеркальний щит, і втік від її сестер у шоломі-невидимці (всі ці речі – подарунок богів). З шиї переможеної Медузи-горгони з'явився білий летючий кінь **Пегас** і **Золотий лук** (Хрісаор). **Афіна** ж прикріпила голову Медузи на свій щит.

Іконографія голови Горгонії – характерна риса популярних візантійських та давньоруських амулетів – “змійовиків”.

ГРИФОН

Про цього дивного птаха оповідають Геродот, Пліній та ще інші давні греки. Проте ніхто з них не бачив грифона, детальний опис дають вони зі слів скіфів.

Ніби вид у грифона орлиній (голова, крила та кігті), а тулуб і задня частина левині. “Грифони мали тіло лева, голову орла, довгі вуха і кігті орла, що мало поєднувати розум і силу” (А. Г. Беклер). Уяв-

ляється як володар землі (левине тіло) і повітря (голова та розмахи крил орла). Птах сам більший від лева у вісім разів, сильніший від сотні орлів. Може підняти вершника з конем або й двох волів з плугом. З кігтів грифона роблять чаши для вина, з ребер – луки.

У греків грифон символізував твердість, виступав верховним звіром Аполлона і охороняв золото гіпербореїв від однооких велетнів аримпасів на далекій півночі. Також він був утіленням богині помсти Немезиди і обертав колесо долі.

Легенда про грифона дійшла до греків від скіфів у VII–III ст. до н. е. під час їхніх тісних торгівельних стосунків. Скіфи у пошуках золота часто бували в пустелі Гобі. Там вони зустрічали останки небачених звірів: ребра, кігті, черепи. Такі останки нагадували величезного птаха. Учені підтверджують, що в пустелі Гобі багато закам'янілих останків ще з епохи динозаврів. Голова динозавра протоцератопса, наприклад, нагадує пташину, ніс схожий на дзьоб величезного папуги, лопатки – на крила. Від тих бачених давніми останків могла народитися легенда про величезного птаха грифона, який збирав у своє гніздо золото і карав кожного, хто наблизався до гнізда.

У християнській символіці грифон виступав монстром, сатаною, що ловить душі. Але з часом те, що

орел і лев – істоти з яких “зліплений” міфічний грифон – символізують сонце закріпило його позитивне значення. Грифона назвали переможцем диявольських демонів василісків і зміїв. Вознесіння Христа символічно пов’язали з грифоном; його почали зображенувати на тканинах та золотих виробах.

ГРУМАНТСЬКИЙ ПЕС

Цю загадкову тварину особливо поважають і шанують слов’яни, які оселилися на острові Груманті (Шпіцберген). Щоб задобрити грумантського пса, вони кожний повний місяць кидають першого

Зміст

ТВАРИННА СИМВОЛІКА	4
А/ МІФІЧНІ ТВАРИНИ і ПТАХИ	6
Б/ ДИКІ та СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ і ПТАХИ; РИБИ, КОМАХИ, ЗЕМНОВОДНІ, ПЛАЗУНИ, ГРИЗУНИ	24
РОСЛИННА СИМВОЛІКА	57
А/ ДЕРЕВА, КУЩІ	58
Б/ РОСЛИНИ: ЗІЛЛЯ, ТРАВИ, КВІТИ	90
Г/ ГРИБИ	136
СИМВОЛІКА КАМЕНІВ та МЕТАЛІВ	138
СИМВОЛІКА ОБРЯДОВОЇ ЇЖІ	160
А/ ХЛІБ. ВИРОБИ з БОРОШНА	160
Б/ ЇЖА ОБРЯДОВА та БУДЕННА	174
В/ НАПОЇ ОБРЯДОВІ та БУДЕННІ	182
КАЛЕНДАРНА СИМВОЛІКА	192